

dr hab. Renata Dampc-Jarosz, prof. UŚ
Uniwersytet Śląski
Wydział Humanistyczny
Instytut Literaturoznawstwa

Recenzja

rozprawy doktorskiej mgr Joanny Szczukiewicz pt. „*Epistemische Funktion des Briefs: Zum Konzept der Ganzheit in den Korrespondenzen Karl August Varnhagens von Ense mit Alexander von Humboldt und Ignaz Paul Vital Troxler*“, napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Katarzyny Jasłal

Wraz z udostępnieniem przez Bibliotekę Jagiellońską, od lat 80-tych XX wieku archiwaliów dawnej Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie stały się one przedmiotem badań naukowców i naukowcy z całego świata. Dla literaturoznawców szczególnie pole eksploracji stanowią i stanowi kolekcja Karla Augusta Varnhagens von Ense, której wyjątkowość objawia się nie tylko poprzez objętość, koncepcję i różnorodność, ale także za sprawą wciąż nie do końca wykorzystanych przestrzeni badawczych. Tym tropem podążają w ostatnich dziesięcioleciach pracownicy Instytutu Filologii Germańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, pełni przekonanania, parafrazując słowa Poety z „Fausta” Goethego, że „dzieło rzetelne wskazuje w potomności” (J. W. von Goethe „Rozmowa wstępna” z „Fausta”). W tym miejscu nie sposób nie wspomnieć o projektach grantowych, inicjatywach badawczych, konferencjach i publikacjach, za sprawą których panie i panowie profesorowie Jadwiga Kita-Huber, Katarzyna Jasłal, Paweł Zarzycha wraz z młodszymi koleżankami i kolegami czynili i czynią wiele, aby kolekcja Varnhagens znalazła należne miejsce w europejskiej pamięci kulturowej. W te badania o międzynarodowej renomie wpisuje się także rozprawa doktorska pani mgr Joanny Szczukiewicz, której zaszczyt recenzowania przypadł mi w udziale. W zdaniu tym nie ma przy tym nadmiernej uprzejmości, lecz szczere przekonanie o trafności dokonanego wyboru, sposobie realizacji tematu, a przede wszystkim uznanie za wkrótce na trudny, bo

wymagający staranności, zaangażowania czasowego i dyscypliny pracy obszar badań nad epistolografią. Do tego zespołu cech należy jeszcze dodać, znany wszystkim badaczom rękopisów, problem dokonywania selekcji materiału i poszukiwania nowych metodologii. Szczególnie z tym ostatnim borykają się epistolografowie w ostatnich dziesięcioleciach, gdyż – jak zauważa Jörg Schuster w opublikowanym w 2021 roku opracowaniu leksykonowym „Handbuch Brief“ – dążenie do włączenia do badań nad listem osiągnąć i metod innych dziedzin nauki stało się ważnym dezyderatem. Także pani mgr Szczukiewicz zdaje się w świadomy sposób stawiać pytanie o inne niż informujące, komunikacyjne czy autoprezentacyjne funkcje listu i poszukuje, wykraczających poza te własne wymienione, nowych możliwości interpretacyjnych. Wpisuje bowiem listy w historię nauki, koncentrując się – jak sama zaznacza we wstępie – na tzw. listach „uczonych” (z niem. Gelehrtenbriefe) i uwypuklając ich rolę jako „medium tworzenia wiedzy i jej popularyzacji” (s. 3). Listy trzech wybitnych myślicieli – Alexandra von Humboldta, Ignaza Paula Troxlera i Karla Augusta Varnhagens von Ense – zainteresowały mgr Joannę Szczukiewicz, zgodnie z definicją austriackiego badacza korespondencji, dzieł i życia uczonych Thomasa Wallniga, właśnie za względu na ich funkcję epistemiczną, czyli ich rolę w procesie pozyskiwania i przekazywania wiedzy, jak i tworzenia, umacniania i rozszerzania sieci powiązań pomiędzy naukowcami, propagatorami nauki i jej odbiorcami (s. 3). Główne założenia swojej dysertacji opiera Autorka na dokonującej się w tzw. „czasy siódma”, jak Reinhart Koselleck nazwał okres społeczno-polityczno-kulturowych transformacji w latach 1750–1850, zmianie paradygmatu poznania, polegającej z kolei na dowartościowaniu roli podmiotu w tymże procesie. Zgodnie z dominującymi wówczas systemami filozoficznymi Kanta, Fichte’a, Schellinga i Hegla od jednostki oczekiwano innego spojrzenia na świat, zarówno na jego części składowe, jak i całościowy ogład. Zwrotcie uwagę przez Autorkę dysertacji na cechujące „czas siódma” myślenie holistyczne, łączące przeciwstawne pojęcia, zjawiska czy wydarzenia i odniesienie go do gatunku listu jawi się jako ciekawe założenie badawcze, zwłaszcza że większość prac naukowych z zakresu epistolografii koncentruje się na fragmencie, uznając go za Friedrichem Schleglem za wyraz nieskończoności, a tym samym dążenia do absolutu. Odejsie nie tylko od prymatu fragmentu, ale także funkcji listu jako dokumentu historycznego czy ego-dokumentu, wydaje się dobrym rozwiązaniem badawczym, wynikającym ze znajomości osiemnasto- i dzie-

więciastowiecznej epistolografii i świadczącym o ambicjach naukowych pani Joanny Szczukiewicz jako adeptki na tym polu. Jak poradziła sobie Doktoranka z tym trafnym z naukowego punktu widzenia konceptem badawczym? W jakim stopniu praca stanowi nowy przyczynek do badań nad gatunkiem listu niemieckojęzycznego, także w szerszym, europejskim kontekście?

Odpowiedzi na te pytania dostarcza lektura dysertacji pani mgr Szczukiewicz, zarówno w wymiarze kwantytatywnym, jak i jakościowym. Pisząc o pierwszych z potencjałów tej pracy mam na myśli przede wszystkim liczbę poddanych analizie listów Karla Augusta Varnhagena do Alexandra von Humboldta z lat 1827–1858, czyli 350, oraz do Ignaza Paula Viala Troxlera, wymienianych w latach 1815–1858, na które składa się z kolei 147 dokumentów. Te ponad 500 listów Autorka omawia pod kątem ich funkcji epistemicznej, opierając się przy tym na pracy Petera Burkego pt. „Die Explosion des Wissens” i przedstawionej tam metodzie opisu komunikacji jako narzędzia wymiany poglądów i przekazywania wiedzy. Inym ważnym dla każdego badacza/badaczki epistolografii odnośnikiem jest zawsze teoria listu, z której Autorka także korzysta i pozyskuje z niej ciekawy, aczkolwiek nie nazbyt często wykorzystywany, model Karla Ernerta, który pozwala na całościową analizę treściowo-formalną listu/względnie zbioru listów. Metodologiczne podwaliny tworzą natomiast w dysertacji badania nad myśleniem jako procesem holistycznym prowadzone przez Karin Goy i Kristiana Köchy’ego. Autorka nie stroni przy tym od ujęcia biograficznego, z dokładnością odzwierciedlając fakty z życia korespondujących ze sobą intelektualistów i wykorzystując je w trakcie analizy, konsekwentnie i ze znanstwem odwołując się do biografów wszystkich trzech uczonych: Ottmara Etgego, Nikolausa Gartera, Ursuli Wiedemann, Iduny Belke czy Eduarda Spiessa. Zakoleżenia metodologiczne cechują zatem przemyślana koncepcja i poprawne tezy, które wraz z następującym wywodem tworzą pożądaną całość.

Analizy listów Autorka dokonuje w trzech rozdziałach, które poprzedzone zostały również tuzemna rozdziałami o charakterze teoretycznym. W rozdziale 2 zdefiniowała, za wspomnianym już Peterem Burke, komunikację, jej cele i formy realizacji, w szczególności w odniesieniu do przekazywania wiedzy, jej produkowania i reprodukcowania, przy czym – co Doktoranka podkreśla – nie chodzi tylko o przekazywanie wiedzy, lecz prezentowanie poglądów i wzajem-

ne zrozumienie uczestników dokonującego się transferu. Autorka wysupuguje podzias rozwiązań dwie nitki pojęciowe: tożsamości nadawcy i odbiorcy oraz dialogu wspierającego samoidentyfikację piszących, ich wzajemnej relacji i zaobchodzącej między nimi interakcji. To właśnie ten ostatni czynnik zyskał na przełomie XVIII i XIX wieku na znaczeniu, uzupełniany zdefiniowanymi przez Gellera atrybutami samodzielności myślenia, indywidualizmu wypowiedzi i jej oryginalności. Te fundamentalne dla listu cechy zostają w pracy połączone z treściowo-formalnymi wyznacznikami, które opisane przez Karla Ernerta w publikacji z roku 1978 „Briefsorten. Untersuchungen zu Theorie und Empirie der Textklassifikation”, na pozór tylko mogące uchodzić za przestarzałe, dostarczają w rozdziale 2 klarownych wytycznych dla zrozumienia budowy, przesłania i funkcji każdego listu, a są to: komunikacja, komentarz do, przedstawienie, pobudzanie do reakcji, samopoznanie i samorozumienie. Tworzący podwaliny terminologiczne rozdział cechują umiętność selekcji materiału, deskrypcji i kognitywnego ujęcia, które w duójnasób odnalazł można także i w rozdziale 3, poświęconemu koncepcji całości, utrwalającej się i rozpowszechniającej w pierwszej połowie wieku XIX, dlatego słusznie ogranicza się Autorka do dyskursu „całościowego” w epoce klasycyzmu-romantyckiej, którego osią było osiągnięcie totalnego stanu zespolenia podmiotu ze światem zewnętrznym, pod warunkiem wyzwolenia się z chaosu i rozczłonkowania rzeczywistości. Dokonane w tym rozdziale wartościowanie systemów Karla, Fichtego, Schellinga i Hegla pozwala Autorce na nazwanie uniwersalnych zasad określenia stosunku podmiotu a przedmiotu, ja i nie-ja, wazkich dla właściwego rozpoznania relacji pomiędzy partnerami korespondencyjnymi i warunkujących poznanie oraz produkcję i reprodukcję wiedzy. W rozdziale tym zabrakło mi jedynie wzmianki o holistycznym myśleniu o sztuce jako „progresywnej poezji uniwersalnej” autorstwa Friedricha Schlegla, która – mimo braku filozoficznej proveniencji – stanowi jeden z fundamentów romantycznego myślenia. Wskazane byłoby zatem nawiązać do Schleglowskiej teorii przygotowującej rozprawę do druku. W rozdziale trzecim bez wątpienia na pochwałę zasługują dobrze dobrane materiały źródłowe, ich wykorzystanie w połączeniu z własną argumentacją, co Autorka z powodzeniem przenosi także w części nr 5 na sposób przedstawienia biografów swoich „aktorów”: niemieckiego przyrodnika i podróżnika Alexandra von Humboldta, szwajcarskiego filozofa i lekarza Ignaza Paula Troxlera oraz dyplomaty i publicysty Karla Augusta Varnhagena von Ense, w którym

wykazuje się umiejętnością prowadzenia dyskursu naukowego, zręcznego wyplatania faktów z życia prywatnego w wydarzenia społeczno-polityczne epoki: wojny napoleońskie, Kongres Wiedeński czy rewolucję 1848/49 z jednej strony, a budowanie sieci kontaktów, życie towarzyskie salonów i prowadzenie powszechnej działalności naukowo-publicystycznej z drugiej. Uwagę Autorki przyciągają każdorazowo dzieła trzech uczonych, uchodzące za ich *opus magnum*: „Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung” (1845–1862) Humboldta, „Blicke in das Wesen des Menschen” (1812) Troxlera i „Denkwürdigkeiten des eigenen Lebens” (1838) Varnhagena, które zestawione ze sobą tworzą całościowe wizerunek – „Totaleindruck” (s. 54). Biorąc pod uwagę, że Doktorantka porusza się w gruncie rzeczy w przestrzeni trudnych pojęciowo kategorii, wywodzących się z różnych dyscyplin (filozofii, historii nauki, literaturoznawstwa i kulturoznawstwa), rozdziały teoretyczne zostały przygotowane ze znanstwem przedmiotu i świadczą o bardzo dobrym opanowaniu dyskursu naukowego, przeprowadzenia systematyzacji i klasyfikacji pojęć.

Dla badacza epistolografii najcenniejsze okazują się w dysertacji rozdziały od piątego do siódmego. W rozdziale 5 Autorka pracy przedstawia historię i charakter korespondencji pomiędzy Varnhagenem a Troxlerem, odsłaniając te znane, a także zupełnie nieznanne kultury początku znajomości niemieckiego i szwajcarskiego myśliciela, jej przebieg i ewolucję, wraz ze wskazaniem na kształtującą ją miejsca, osoby i wydarzenia. Paralelnie otworzone żywiołowy obu uczonych oscylują wokół miejsc kształcenia i działalności, w przypadku Troxlera były to Jena, Wiedeń, Berno i Aarau, Varnhagena – Halle, Tübingen, Wiedeń, Paryż i Berlin, wspólnych zainteresowań – medycyny, filozofii oraz edukacji obywatelskiej; Rekonstrukcja wątków biograficznych i trzech faz ich korespondencji (styczeń-luty 1815, marzec 1815 do czerwiec 1856 oraz czerwiec 1856 do maj 1858) obu myślicieli możliwa była dzięki dogłębnej lekturze autobiograficznych zapisków Varnhagena pt. „Denkwürdigkeiten des eigenen Lebens” oraz biografii i opracowań, np. Wernera Greilinga czy Ursuli Wiademann, które pozwoliły Doktorantce na bardzo dobre zrekonstruowanie łączących ich zainteresowań i interakcji, dla których kultury stworzyły kluczowe wydarzenia XIX wieku – Kongres Wiedeński i rewolucja 1848/49, podczas których, szczególnie Varnhagen, jak miał to w zwyczaju, okazywał się być „duchem i sercem” (s. 81) korespondencyjnej relacji. Autorka pracy nie tylko z wprawą i znanstwem, do których przyzwyczajała już czytelnika, odtworza, łączy i omawia wątki biograficzne, ale także podejmuje się, co dla badacza epistolografii ze względu na złożoność

nie struktur tekstowych nie jest łatwym zadaniem, analizy formalnej, wskazując na rolę pytań dysgresyjnych, komentarzy, sposób definiowania pojęć czy opiniotwórczych zdań.

Zaproponowany w przypadku korespondencji Varnhagen Troxler model syntetycznego ujęcia korespondencji dwóch myślicieli Autorka realizuje także konsekwentnie w odniesieniu do drugiej pary Varnhagen Humboldt. Oprócz cennego dla badaczy epistolografii ujęcia tabelarycznego listów także i w tym przypadku, w oparciu o zapiski autobiograficzne Varnhagena i biografie Humboldta, zrekonstruowała trzy fazy korespondencji (1827–1835; 1836–1849; 1850–1858), zwracając uwagę na łączące partnerów zainteresowania, tematy, rodzaj relacji, prowadzenie dialogu i jego funkcje (wymiana myśli, porada, ocena, wsparcie); w pierwszej fazie podkreśliła rodzaj budowania więzi i spoutalenia, faza druga to w myśl odczytania przez Autorkę prowadzenie dyskursu politycznego wokół wydarzeń sprzed, podczas i po wydarzeniach rewolucyjnych 1848/49, a także wzajemna recepcja powstałych wówczas dzieł obu autorów. Ostatnia faza korespondencji oscyluje natomiast wokół recepcji utworów i relacji odbiorca nadawca. Przeprowadzoną w rozdziale 5 charakterystykę listów oddziela od kluczowej dla pracy analizy epistemicznej ich funkcji rozdział 6, w którym Autorka omawia, w oparciu o najbardziej znane dzieła trzech uczonych oraz ich koncepcje całościowego myślenia o świecie. W przypadku Humboldta polega ona na holistycznym rozumieniu natury i procesów w niej zachodzących, których deskrypcja dokonuje się za sprawą wprowadzenia instrumentarium różnych dyscyplin, doświadczeń jednostkowych i zbiorowych, w celu, jak trafnie zauważa cytowany przez Doktorantkę Oliver Lubrich, stworzenia „globalnej komparatywyki” (s. 117), której rozmach Autorka rekonstruuje, przywołując Goethego i Schellinga, pod wpływem których Humboldt konstruuje swój całościowy obraz świata. Składają się na niego: idea jednej zasady organizującej kosmos, dynamika przemian, różnorodność, indywidualizm versus kolektyw oraz spłatanie świata fizycznego z moralnym. System Troxlera identyfikuje mgr Szczukiewicz także jako komparatywiczny wytwór, łączący antropologię, filozofię i teologię, w którym człowiek, ujmowany, zarówno indywidualistycznie, jak i uniwersalistycznie, odgrywa centralną rolę. Poszukiwanie jednostki pominiętych cięlesnością a duchowością prowadzi winno bowiem wg Troxlera do stworzenia „totalnego organizmu człowieka” (s. 127), funkcjonującego dzięki połączeniu przeciwstawnych systemów idei – duch versus materia, idealizm versus realizm. Koncepcja całościowego ujęcia świata według Varnhagena to natomiast próba zespolenia historii z literaturą poprzez wzajemne przenikanie się obu dyscyplin, wykorzystanie literackich środków

w narracji historycznej, łączenie indywidualnej i obiektywizującej wizji dziejów z jednej, a interpretowanie dzieła literackiego – w myśli Schlegelmacherowskiej hermeneutyki – jako całości składającej się z równoważnych części z drugiej. Autorka pracy słusznie wskazuje na istotę postzerzania czasu przez Varnhagena jako obliigatoryjnej jednostki jego trzech płaszczyzn i ich znaczenia w kontekście pamięci kulturowej, w szczególności w wymiarze pracy archiwalnej, z punktu widzenia której jednostka staje się uczestnikiem globalnych procesów społeczno-historyczno-kulturowych.

Rozprawę wieńczy rozdział dla epistolografii najistotniejszy, bo analizujący listy pod kątem przedstawionej w nich holistycznej koncepcji świata, wiedzy i poznania. Za sprawą tejże analizy poszerzony zostaje bowiem ogląd możliwości i ograniczeń dyskursywności listu i pogłębiona refleksja o wkładzie tego gatunku do historii nauki. W przypadku korespondencji Varnhagen Troxler Autorka koncentruje się na drugiej fazie wymiany listów, w której partnerzy przedstawiają swoje poglądy, wzajemnie je komentują, tym samym budując stopniowo system całościowego ujęcia świata, który zdaje się jeszcze nie istnieć, lecz dopiero konstruować na skutek dialogicznego działania (s. 146). Budowanie owego systemu dokonuje się w pierwszym rzędzie poprzez szerokie spektrum tematyczne korespondencji, obejmujące wybrane aspekty polityki europejskiej, pytanie o filary tożsamości, przyszyły rozwój w oparciu o pozycję niektórych państw, ideę konieczności stworzenia wspólnej konstytucji dla krajów niemieckojęzycznych, rolę publicystyki i opiniodawczą funkcję literatury. W początkowej fazie epistemiczny charakter dochodzi do głosu w postaci zmaterializowanej jako załączane do listów dzieła autorstwa obu myślicieli, przesyłane w celu wzajemnej lektury i oceny; z czasem coraz ważniejszą rolę odgrywają w listach samoprezentacja, komentarz adwersarza, a następnie prowadzenie dialogu. Akcentowane zarówno w przypadku pary Varnhagen Troxler, jak i Varnhagen Humboldt, w obu przypadkach w fazie drugiej i trzeciej, poszerzanie pola recepcji o potencjalnych innych odbiorców dzieł sprawia, że korespondencja ta nie ma jedynie charakteru prywatnego, lecz ogólny. Poszerzanie kręgu obejmuje, co typowe dla epistolografii około połowy XIX wieku, najpierw osoby związane blisko z piszącymi, następnie uczestników sieci powiązań, a na koniec wszystkich potencjalnych przyszłych czytelników. Kluczowa dla korespondencji Varnhagen Humboldt okazuje się refleksja nad własnymi dziełami, ich wartością historyczną, jako elementem pamięci kulturowej oraz budowanie archiwum ego-dokumentów jako źródła wiedzy dla nowych pokoleń,

które – jak wiemy – Varnhagen zrealizował w rzeczywistości.

Podsumowując osiągnięcie pani mgr Szczukiewicz należy podkreślić przeprowadzone z powodzeniem syntetyczne ujęcia oryginalnego z punktu widzenia epistolografii, problemu, pozwalające na dokonanie analizy tematycznej i formalnej kilkuset listów, wskazanie na rolę partnerów w procesie przekazywania sobie i innym, potencjalnym odbiorcom, wiedzy, która wykorzystana może być nie tylko przez biografów trzech uczonych, ale także w badaniach historyków, filozofów czy politologów. Można byłoby się zastanowić, i w tym miejscu formułując pytanie inicjujące polemikę z Doktorantką, na ile przedstawienie problemu na przykładzie jednego listu i odpowiedzi na niego wzbogaciłoby analizę, a zatem czy możliwe jest przeprowadzenie pojedynczych analiz i do jakich wniosków mogłyby one doprowadzić, jak ewoluował dyskurs poszczególnych faz i jak mogłaby wyglądać jego rekonstrukcja. Być może udało by się także analizy wraz z materiałem archiwalnym, dotychczas do publikacji, którą pani mgr Szczukiewicz przygotowuje do druku, o co szczerze wnioskuję. Ciekawiloby mnie także, jak rozkłada się zainteresowanie aspektem holistycznego ujęcia świata na tle innych nie uwzględnionych w pracy tematów, innymi słowami, czy zasada całościowa stanowiła sedno korespondencji, czy też równowazyły ją inne zagadnienia, w tym sprawy życia prywatnego lub różnorodne problemy polityczno-społeczne. Być może także i ten aspekt mógłby zostać uwzględniony w wersji drukowanej pracy. Ze względu na znaczenie listów trzech uczonych dla badań z zakresu krytyki genetycznej wskazane byłoby wybranie przykładów z każdej z faz i umieszczenie ich w książce.

Pod względem językowym i techniczno-warsztatowym praca jest na wskroś poprawna, stylistycznie dopracowana, cechuje ją wysoki poziom dyskursu naukowego; jedynie w kilku miejscach pojawiają się chochliki edytorskie i drobne potknięcia natury językowo-formalnej czy powtórzenia (np. na str. 3, 4, 5, 7, 22, 27, 41, 52, 63, 65, 80, 81, 83, 89, 145, 147, 156, 158, 159, 165, 170, 189, 191, 193), które w przypadku dalszych prac edycyjno-publikacyjnych powinny zostać usunięte. Przeprowadzona w dysertacji analiza dowodzi zasadności tezy wyjściowej, stanowi znaczne wzbogacenie badań epistolograficznych, głównie za sprawą korpusu badań i jego porównawczego ujęcia. Przedłożona do recenzji praca doktorska udowadnia z należytą zaznajomieniem się przez Autorkę z gatunkiem listu, jego rozwojem i

możliwościami wykorzystania we współczesności; potwierdza umiejętności selektywnego i deskryptyjnego ujęcia problemu oraz samodzielnego wpisanie go w dyskurs historycznoliteracki, wyróżnia się także poprawnie zebraną, obszerną i wykorzystaną w pracy bibliografią przedmiotu. **Biorąc pod uwagę bardzo wysoki poziom merytoryczny i formalny wnioskuje o wyróżnienie pracy i skierowanie do druku. Nie mam wątpliwości, że rozprawa doktorska pani mgr Joanny Szczukiewicz wpisuje się w europejskie badania z zakresu epistolografii, stanowi dla nich wzorcowy przykład i dzięki konsekwentne realizowanym założeniom metodologicznym może stać się pracą, po którą będą sięgać zarówno doświadczeni, jak i początkujący badacze listów. Praca spełnia z pewnością warunki stawiane rozprawom doktorskim, w rozumieniu art. 13.1 ustawy z dnia 14 marca 2003 o stopniach i tytułach naukowych, a nawet je przewyższa, co pozwala mi na złożenie wniosku o dopuszczenie pani mgr Joanny Szczukiewicz do dalszych etapów przewodu doktorskiego oraz o wyróżnienie pracy zgodnie z Uchwałą Rady Dyscypliny Literaturoznawstwo UJ nr 9/V/2020/2021.**

prof. J. J. J.

